

ELMAR VRAGER

Tundmatu Vrager

Tundmatu Vrager

Elmar Vrageri vähetuntud kirjatöid

Koostaja Vaapo Vaher

Kärdla
2016

Tundmatu Vrager
Elmar Vrageri vähetuntud kirjatöid

Koostaja Vaapo Vaher

Kujundaja Mart Mõniste

Kaane kujundus Aivar Viidik
Kaane fotol Elmar Vrager (Hiiumaa Muuseumi kogu)

Hiiumaa Muinsuskaitse Seltsi väljaanne nr 4
Projektijuht Dan Lukas

Hiiumaa
Muinsuskaitse Selts

Väljaandja:

Hiiumaa Muinsuskaitse Selts
Swedbank EE612200221054816757
www.hiiumaamuinsuskaitseelts.eu

Raamatu valmimist toetas:

EESTI KULTUURKAPITAL

ISBN 978-9949-81-044-4

SISUKORD

Hakatusesks	9
Mardiantsu rannapiigale	15
Vahimehe jõuluõhtu	16
Vanus	19
Millal algab õhtu?	24
Hea paat	25
Vastu mäge	32
Puri	37
Süda ihkas teisele	38
Esimene armastus	45
Helmale	54
Mees	55
Täitunud soov	60
Laulan valgele lumele	70
Vanamoor	71
Kärde tohtre toru	75
Aasal algab heinaniit	81
Lageraa Liisu kerikusõit	85
Loojangu inimesed	88
Imelik laulupeoline	95
Mamma mälestuseks	101
Minu ema	108
Mõisas ja maanteel	110
Lill koduaias	122
Kui aurik tuleb	123
Kui venelased tulid Hiiumaale	124

Jäljetu hauani Hiiumaal	127
Kes on kurvad südames	131
Kärdla kalevivabrik - Eesti vanim tööstus	132
Kui Kärdla laulis	135
Kärdla tegelased A. Mälgu „Lõuna tuules”	137
Valge vari	139
Kui eestlased saabusid Rootsi	141
Kärdle keriku ehitamise lugu	147
Kodukirikule	149
Kärdla koguduse ajaloost	150
Täna on surnutepüha	158
Käina kirikust	159
Käina õpetajatest	166
Kirikukirjanduse ajajärgust Hiiumaal	179
Pühalepa kirik	183
Kirikukellade helinal	187
Jõuluvalgus	189
Saarte-Lääne praostkond ja praostid	191
Postimaantee kõrts ja alkoholimüük Kärdlas	195
Paluküla ja Hiiesaare	198
Hiiesaare	202
Ebausukombeid ja muistseid lugusid Reigi kihelkonnast	204
Hundi surm	207
Kaarma õpetajate seminar	209
Hiiumaalt Kassarile ja Kassarilt Hiiumaale	215
Soomest soola toomas	217
Mereõnnetustest Hiiumaa randadel	224
Rootsi teadlase suvemälestusi Hiiumaalt	228

Kui Karl Kaups astus Eesti avalikkusesse	232
Karl Kaups Riigivolikogus	235
Kui „Laste Rõõm” oli lasterõõm	239
Jõuluküünal	242
Ma kõnnin hallil lõpmata teel	243
Murdetervitus proua Marie Underile	
75. sünnipäevaks	247
Juhan Kokla mälestuseks	249
Elmar Õuna „Unustatud naiste” ilmumisest	252
Ludwig Wahtrase mälestuseks. Meie keskele jäi tühi koht	255
Abipraost Adolf Kaarme 70	257
Viiskümmend	259
Hiiumaa	264
Bibliograafia	267

HAKATUSEKS

Pole ju kahtlust — Elmar Vrageri on hiiukirjanduse klassik. Olen uurimuses Vragerist pakkunud välja hüperboliseeritud rööbituse: kui üldeestiliselt on „Kalevipoega” või „Tasujat” peetud tekstideks, mis rajasid eestluse, siis Vrageri murdeluule lõi kirjandusliku hiidluse.

Nõnda teabki avarlugeja Elmar Vragerit eeskätt murdeluuletajana. Tegelikult veelgi kitsamalt, hiidlase mälus püsib heal juhul ehk viis-kuus Vrageri krestomaatilist värsstööd: „Hiidlane loula”, „Hiidlaste loul”, „Hiiu Ingel” jmt.

Ent kui ihkame hinnata ja mäletada Vragerit kui nähtust ja isiksust kõigekülselt, siis peame ajajooksust ja ajakirjandusse pillutatusest üles noppima kümneid, võib-olla sadu loomingu- lisi märke ja produkte päris erinevates žanrites. Nende hulgas on ajalehtedele läkitatud koloriitseid pildikesi hiiuelust, autori senitundmatuid värsse, ilukirjandusse pürgivaid jutte ja novelle, villasevõitu koduloolisi tähendusi, mälestushetki poisipõlvest ja hilisemast, pühenduslikke kirjutisi, koguni soovi olla tõsi- meelselt ajalooteaduslik.

Siinsete kaante vahele püüdsin ühte panna näiteid kõigest sellest. Need on ajakirjandusest pika aja kestel üles- ja kokku- korjatud tekstid, mis varem raamatuks ei ole saanud. Pildi kirjusus olgu sedapuhku pigem vooruseks. Lisan siinkohal Vrageri loomelaadinäite juurde mõne kommenteeriva selgituse.

Minu jaoks on kujunenud isevärki huvialusteks Vrageri ilu- kirjanduslikud jutud, millele ta ise täpset liiginimetust ei leid- nud, kõneldes neist oma kirjavahetuses kui „novellettidest” või „vestetest”. Ma ei otsi ta paladest kõrgkirjanduslikku kvali- teeti. Nende võlu on muus. Omaaegse Kärkla atmosfääris. Ting- märkides, mis nüüdseks kadunud. Tantsuõhtud Lepakoplis. Selleaegne võidupurjetamine Kärkla lähel. Kaluridramaatika. Ja nähtus, mis mind ikka on hämmeldanud — vabrikunostalgalia.

Ehkki Kärkla kalevivabrikus polnud töötingimused kunagi kadestamisväärsed ja palk jäi ahistavalt kiduraks, püsis Kärkla rahva seas ettevõtte vastu hardavõitu pieteet. Hiljem, pärast vabriku hukku kanti hinges läbi kogu sovetiaja kuni hilisajani välja vabriku järele igatsusvalu.

Elmar Vrageri belletristiline jutuloomingut trükiti esmakordselt saksaajal, mil ta lood jõudsid Haapsalus 1942–1944 ilmunud ajalehte Lääne Sõna. Mõnele juttudest piisas kolmest-neljast ajaleheveerust, teine venis läbi paari numbri ulatuvaks järjeloos. Ükskõik, kas autor käsitles Aeda ja Priidu armastust või kujutles vana vabrikuvahi jõuluõhtusi mõtisklusi, ikka kumas kõigest läbi hiiumaisus.

Hiljem, Rootsi emigreerunult Vrager enda juttudele enam ladusat avaldamisvõimalust ei leidnud. Kohemaid kui 1948. aastal hakkas ilmuma kunsti- ja kirjandusrühma Tuulisui väljaanne Sõna, pakkus Vrager ühele selle toimetajaist Raimond Kolgile enda proosapalu, kuid avaldamata need jäid. Veel aastakümnete pärast, 1972. aastal kurtis Vrager kirjas kirjandusteadlasele Helmi Ellerile: „Ka on mul reake novelle. Neid ei taha vist küll keegi kirjastada”. Tõsi, selleks ajaks oli ajakiri Tulumuld ühe ta novellidest, „Vastu mäge” siiski küll juba trükinud.

Vrageri juttudes kajastus ajastute karm muutlikkus, enami-kes lugudes kestis veel rahumeelne eestiaeg, vabrik andis elatist, rahvas ajas enda igapäevaasju. Intriige tekitas vaid mõni eksistentsiaalne mõjur — armastus, surm (meredraamas „Vastu mäge”). Seejärel murdis juttudesse sõjaaeg, dekoratsiooniks said mahapõlenud kalevivabriku varemed („Loojangu inimesed”), purustatud Käina kirik („Aasal algab heinaniit”). Lõpuks jõudis kirjanik oma lugudes ka pärast sõjalisel nõukogude aega, ehkki ta ise seda epohhi enda nahal kogenud polnud („Loojangu inimesed”, „Imelik laulupeoline”).

Enamik Vrageri proosapaladest jäid hajutatult ajakirjandusse, mõne üksiku jutu paigutas ta enda publitsistliku koguraamatu „Hiiumaa ja hiidlased” kaante vahele. Arvan, et ta jutulooming peaks pälvima mäletamist, on ju Vrageri lugude

adutav ajahõng, eluolupeegeldused, romantika ja reaalsed ühtkokku ka muinsus, mis tuleks talletada.

Isemoodi jätkuks Vrageri juttude melanhoolsele realismile võiksid olla ta olustikulised sõnumid kolmekümnendate lõpu Lääne Elule või sõjaaegsele Lääne Sõnale („Kui aurik tuleb...”, „Kui Kärkla laulis”), need on kui ilukirjanduslikud rebendid kusagilt ammuolnust.

Muidugi on fakti- ja pildiküllased Vrageri memuaarsed kirjutised („Mamma mälestuseks”, „Mõisas ja maanteel”, „Kui eestlased saabusid Rootsi” jmt.).

Pärast väikest kõhklust paigutasin siinsesse valikusse ka Vrageri õnnitlusi või järelehüüdeid Juhan Koklale, Ludwig Vaht-rasele, Adolf Kaarmele. Selleks, et ka praegune lugeja neid mehi teadvustaks. Iseäraline koht õnnitlustekstide hulgas on Vrageri „Murdetervitus proua Marie Underi 75. sünnipäevaks”. Vrageri oli paariga Under-Adson esmakordselt trehvanud 1945. aasta kevadel Gränna pagulaslaagris. Underi päevaraamatus seisab: „Tuttavaid ei paista siin laagris olevat, on enamasti ranna ja saarte rahvas. Ainult Hiiumaa luuletaja Vrageriga kohtusime täna. Ta ise paistab väga mõnus olevat.”

Kui Under 1958. aastal enda 75. sünnipäeva tähistas, oli ka Vrageri platsis. Adson on meenutanud: „Ja siis ilmus Hiiumaa luuletaja E. Wrageri oma värsspühendusega”. Sellesamaga siis, mis siin raamatus.

Teatud problemaatilisus tekib Vrageri arvuka ajaloolise lühipublitsistikaga. Senikaua kui ta käsitledes püsivad süüdimatult koduloolisel nivool, on kõik hästi. Kui ta pretensioon paisub tahtmiseks lausuda suisa ajalooteaduslikku sõna, siis võis võimetest vajaka jääda. Kompilatiivsust ei oska talle ette heitagi, sest siit-sealt kokkukirjutamine oligi sageli ta publit-sistiline meetod. Tuleb mõista Vrageri väliseestilisi tingimusi ja eesmärke. Oli ta ju äralõigatud kodustest allikmaterjalidest ja arhiividest. Samas püüdis ta üht-teist väljakurnata rootsi-keelseist annaalidest. Ja teades lünki enda hariduses lasi ta kirju-tatut tihtilugu ülevaadata proffidel, sageli hiidlasest ajaloolasel

Jakob Koidul. Suuresti oli Vrageri populariseerivatel kirjutistel teraapiline siht — hoida endas ja välishiidlastes erksalt tervena kodusaareline mälu ja päritoluline iseteadvus. Ja ulguhiidlased olid talle selle eest tänulikud.

Vrageri publitsistiliseks apoteoosiks kujunes teatavasti veidi sigrimigriline kogusteos „Hiiumaa ja hiidlased” (1971), mille valmimist sealsed hiidlased ajakirjanduse kaudu pikisilmi jälgisid. Paljud löid innustunult ka kaasa, moodustati koguteose toimkond. Et Vrager paiknes Rootsimaal ja toimkond Kanadas, käis töö distantsilt. Raamatu trükikohaks pidi saama Toronto. Kui käsikiri lõpuks üle ookeani Kanadasse jõudis, tabas toimkonda hämming, Johannes Vihma on hiljem mäletanud: „Torontosse saabunud autori käsikiri, mis meie arvates pidi olema trükivalmis, vajas veel suurt ja asjalikku tööd. Laiihaardeline materjal tuli koondada, selekteerida ja tasakaalustada üheks tervikuks selle ühte raamatusse paigutamiseks. See vajas pikaajalist oskuslikku viimistlustööd”.

Nii et Vrager polnud publitsistikas eriti osav komponeerija või peenlihvija. Kuid austustvääriv oli mehe vaibumatu tahe. Arvan, et tema uurimiskirg väärib siinses raamatus fikseerimist, ka siis kui spetsialistile ei peaks kõik tunduma punktipealselt autentne või kui kirjutisel ajakulu märgid küljes. Püsivalt kasulikku faktoloogiat kätkevad need kirjutised ilmtingimata ka.

Muude tekstide sekka puistasin Vrageri tundmatut luulet, vaid ta „Minu ema” on enne luulekogusse sattunud. Peale paari erandi on need kirjakeelsed värsid. Ehkki kõik arvustajad läbi aegade olid ühehäälselt kuulutanud Vrageri murdeluule ülekaalukalt ülemaks, ei jätanud autor ponnistamast kirjutada ka kirjakeeles. Vastupidi, Raimond Kolgile oli ta teatanud: „Tahaksin ikkagi kirjakeeles rohkem kirjutada kui murdes”. Avaldus on justkui imestamisväärt. Arvan põhjuseks Vrageri kujutelma, et päris poeediks peetakse ikka „suures” keeles kirjutajat.

Rootsis saidki kirjandusliku läbimurde püüdlused talle kurnavaks katsumuseks. Justtekinud välis-Eesti kirjastused ja väljaanded ei rutanud esiotsa koguni ta murdeluulet avaldama.

Vahel tuli tal leppida alandustega. Näiteks Raimond Kolk soostus „Hiiu Inglit” avaldama vaid pärast vägivaldset kärpimist. 1948. aasta Sõnas ilmuski luuletus kõndistatult, trükivääriliseks oli „Hiiu Ingli” kuuest salmist peetud vaid esimene, teine ja viimane nelik. Luuletuse energeetiline jaks ja terviklikkus kaotas nõnda palju.

Viiekümnendate lõpus pani Arvo Mägi kokku mahuka kaheköitelise koguraamatu „Eesti lüürika”, sinna mahtus sisse küll Hendrik Adamsoni, Artur Adsoni ja Raimond Kolgi lõuna-eestiline murdeluule, hiiukeelset poeetikat aga koostaja kindla-meelselt vältis. Ehkki tolleks ajaks välis-Eestis kirjanduslikuks autoriteediks kujunenud Kalju Lepik oli kogumikku soovitanud ka Vrageri murdelisi värssse. Mägi ignoreeris ka Asta Willmanni hiiumurdeluulet. Vrageri suhtes püsis eksiilkirjanduse härrasrahva hulgas eelarvamus sedakaua, et hiidlane võeti Välis-maisesse Kirjanike Liitu alles 1983. aastal.

Siinsesse valimikku kuuluvaid luuletusi kannab peaaesjalikult kaks temaatilist suundumust: lembelüürika ja kristlik hingestatus. Vrageri armastusluule võib olla värsitehniliselt jõnklik ja metafooriliselt naiivne, kuid kirjutatud siira tundelisusega. Nukker paratamatus avaldub luuletsükli „Viiskümmend”, mis paberile saanud pärast üle aastate kohtumist kunagise armastatuga. Kohati laskuvad tsükliluuletused šlaagritekstidele omase sentimendini, siis tõusevad Jumala tahte tunnistuseni.

Raamatu lõppu asetasin kahe hiidlase ühistöö, Elmar Vrageri sõnadel ja helilooja Paul Tammeveski viisil läbi aastakümnete püsinud laulu, mille nimeks olnud kord „Hiiumaa”, siis „Hiiumaa hümn”. Saarerahvale tuntud ja tundmatu kirjamehhe Vrageri sajandal sünnipäeval võiksid hiidlased korraks kopsud hapnikku täis tõmmata ja sel laulul kajada lasta. Nõnda võiks toimida muudelgi puhkudel.

Vaapo Vaher

Mardiantsu rannapiigale

Na vara sai soost suure talu ema,
mis nüid aa pühit Mardiantsu maald.
Kas aa neid valged kaski seelgit änam,
kus ütlid moole: „Ela easte sa!”

Aa rand, mis väljasd vastu vettis tormi,
kus väinalaine öötsus mööda tuult,
seel kougeld vaatid Köpu tuletorni,
mis isepäinis sinas igasd puust.

Ja teises külges Puske männametsast
mis sorti lindusi küll loulu löid.
Üks lõpetas ja teina algas otsast,
su silmadesse röömu nägu töid.

Nat Mardiantsu maja randasd kadus
ka kadus rannapiiga siintseld maald.
Ja saatus mindkit oma ölma adus,
kis senne vastu ilmas panna saab!

Kut õhekorra Mardiantsu randas
ja seel kus kased alles omal maal
kaks alli peed veel vanut seltsis kandmas,
kis ulga aja järel kokku saand.

VAHIMEHE JÕULUÕHTU

Täna ei hämadugi. Vaevalt kustub „pika maja” taha päikese hajunev loojangujoon – sinna Tareste metsa, kas ajab end mõisamäelt üles täiskuu. Pikaks majaks katsutakse direktori elamut, kuna see on kõige pikem hoone vabriku hoovis.

Mihkel on oma vahiputka soojaks kütnud ja mõnuleb nüüd piipu popsutades luugi avausel. Tühja siin küll vahtida, aga on seegi amet omal ajal vabriku juurde seatud. Laskis Maaailmasõja päevil selleaegne direktor vabriku hoovile aia ümber ja väravate juure putkad ehitada. See oli siis, kui vahimees Kaarel läks talt vihmakuube ja saapaid saama, et võida vahil seista. Pärast laskis direktor – see oli punaste ajal – end revolvriga maha.

Nojah, ega siis sellest ka midagi halba ole, et nad selle aia siia ümber ja putkad tegid – pealegi veel putkadesse ahjud, et sooja saada. Sest vana inimene, kes enam vabrikus muuga hakkama ei saa, pannakse vahimeheks – ja temasugusel hakkab siin ikka lageda taeva all külm. Ja siin putkas võid sa siis just nii kaua olla, kui soovid või kuni must ingel tuleb võtab käe alt kinni ja ütleb: „Hei, Mihkel, nüüd hakkame sinna Rööсна poole minema!”

Taevasse siginevad tähed. Vabriku majade akendel süttivad tuled. Juba löid esimesed kirikukelladki. Kirik pole siit kaugel. Läbi raagus puulatvade paistab selle torn. Pimedas on õieti torn nägusamgi kui päevavalgel, sest puutorn kivikirikul on ikka nagu isetükkis asi. Hm! Ka kiriku akendest hakkab paistma valgust. Küljeaknad küll siia ei paista, aga kooripoolsed otsaaknad küll. Ja-jah, või seegi mõni uudis! On sealgi käidud oma hea hulk kordi. Omal ajal tegi Sengbusch siin Mihkli leeriohustuse. Pärast pani ta Marega vanas kabelis paari, mis asub teispool vabrikut ja jõge. Kord saatis õuevalitseja teda kiriku katustki tõrvama. Siis oli sellel veel pappkatus ja vabrik hoolitses kiriku korrashoiu eest. Nüüd on see juba aastaid plekist.